

Keeleliste elulugude uurimisvõimalusi: Dagmar Normeti mitmekeelne lapsepõlv Eestis

Anna Verschik

Sissejuhatus

Autobiograafiate uurimine on viimasel ajal muutunud populaarseks nii välismaal kui Eestis. Eestis on (oma)eluloolisusega tegelnud eelkõige kirjandusteadlased, etnoloogid ja ajaloolased (vt mitmeköiteline teos „Eesti rahva elulood”, Kirss, Kõresaar, Lauristin 2004, projekt „Eesti elulood ja suuline ajalugu” 2004–2008; baltisakslaste autobiograafiliste narratiivide kohta vt Saagpakk 2006, Tarvas 2008). Elulugude uurimisest on kasu ka diskursuseanalüüsi, narratiivi- ja mitmekeelsuse teoreetikutele. Eestis on viimase aspektiga mõnevõrra tegeldud (Verschik 2002), kuid rohkem keeleteadlaste artikleid keeleliste elulugude teemal pole Eestis/ Eesti kohta ilmunud.

Artikli pealkirjas figureerib mõiste *keeleline elulugu*. Keel(t)e õppimisest, mitmekeelsusest, keele seosest identiteedi ja emotsioonidega jms rääkides ei saa mööda minna omaeluloolisusest: eri keeled võivad tulla indiviidi ellu eri hetkedel, elu jooksul võib muutuda isiku keeleline identiteet ja keelelised eelistused, inimene võib üks või mitu korda elu jooksul vahetada keelekeskkonda jne. Seega põimub narratiiv oma elu kohta läbi narratiiviga keel(t)e kohta. Üksikisiku keelelist elulugu mõjutab muidugi inimene ise (näiteks otsusega uut keelt õppida või enda „ümbermõtestamisega” uue keelelise kogemuse tagajärjel), aga ka lähiajalugu, keeleideoloogiad, keelekogukonna hoiakud ja nende dünaamika, näiteks juhul, kui muutub sotsiolingvistiline olukord ja kunagised ükskeelsed rahvusrühmad muutuvad mitmekeelseks või teatud keele kõnelejad kolivad massiliselt uude keelekeskkonda.

Artiklis analüüsin Dagmar Normeti (1921–2008) memuaare „Avanevad ukSED” (2001) kui keelelist elulugu. Normet on tunnustatud eesti kirjanik ja stsenaarist, mitu põlvkonda eesti lapsi on tema raamatuid lugedes üles kasvanud. Rahvuselt ei ole Normet eestlane, vaid juut, kelle lapse- ja nooruspõlv möödus mitmekeelses Tallinnas mitmerahvuselises keskkonnas, kus ta omandas erinevaid keeli. Erinevalt n-õ suurtest kirjandustest pole eesti kirjanduses kuigi tavaline, et muu keelelise/rahvusliku taustaga isikust kujuneb eesti keeles kirjutav kirjanik. Seetõttu on antud keeleline elulugu Eesti kontekstis küllalt ainulaadne.

Kõigepealt esitan keeleliste elulugude uurimise lühiülevaate: definitsiooni võimalusi; mida on uuritud ja mis uurimissuundi on USA-s ja Euroopas; millised on keeleliste elulugude uurimise metodoloogilised ohud; mida keeleliste elulugude uurimine annab jms. Seejärel pöördun memuaaride teksti juurde ja arutlen järgmistel teemadel: (1) millest ja kuidas autor kirjutab ning mis on jäänud mainimata/kirjutamata ja kuivõrd kirjutamata jäetu tuleb või ei tule implitsiitselt välja; (2) milliseid uusi teadmisi ja teoreetilisi võimalusi avab antud elulugu

võrreldes juba uuritud USA ja Euroopa keeleliste elulugudega; (3) originaali ja (enese)tõlkimise problemaatika kirjalikus keelelises eluloos; (4) mis jääb eluloos rääkimata ja miks.

Keeleliste elulugude uurimise teooriast ja ajaloost

Rita Franceschini, Daniela Zappatore jt (2001) defineerivad keelelist elulugu järgmiselt: keeleline elulugu on intervjuerijale/kaasvestlejale mõeldud elulooline narratiiv keelejuhi kogemustest erinevate keeltega. Siinkirjutaja arvates aga on selline definitsioon kitsas: Franceschini lähtub oma töös küll suulistest keelelistest elulugudest, eitamata samas keelepäeviku uurimise võimalust, seega pole põhjust, miks elulooline narratiiv peab olema tingimata suuline. Aneta Pavlenko (Pavlenko 2001, 2007) kõneleb koguni *keeleõppememuaaride (language learning memoirs)* žanrist, kuna selleteemalist kirjandust on juba rohkesti ja eri autorite elulugudel on ühiseid tunnuseid ja motiive. Ilmekas näide on Eva Hoffmani kuulus raamat „Lost in Translation” (1989), mille põhiteemad on samad kui suulistes narratiivideski: keelte õppimine, elu mitmes keeles, keel ja identiteet, kohanemine uue keelega, eneseväljendus erinevates keeltes, keel ja suhted vanemate ning sõpradega jne. Pavlenko kirjutab, et keeleliste elulugude uurimiseks on kolme liiki allikaid: suulised narratiivid, keeleõppijate päevikud, mida peetakse kas oma või õpetaja/uuriija initsiatiivil, ning memuaarid keele õppimisest (Pavlenko 2007: 165).

Laias laastus on keeleliste elulugude uurimises välja kujunenud kaks traditsiooni, mida võib tinglikult nimetada Ameerika ja Euroopa traditsiooniks (samas, 165). Ameerika ja Euroopa traditsiooni erinevused seisnevad muuhulgas selles, et esimeses põhineb keeleliste elulugude uurimine intervjuudel, viimases aga kogutakse eluloolisi narratiive, kus elu mitmes keeles ja mitme keelega on oluline komponent ja kus keelt/keeli nähakse isiku tervikliku eluloo taustal.

Euroopas on ilmunud hulk olulisi käsitlusi Franceschiniilt (Franceschini 2003, 2004), kes oli ühtlasi nn Praha-Baseli projekti eestvedajaid (selle kohta vt ka Franceschini & Miecznikowski 2004, Nekvapil 2003). Franceschini (2003) jaoks moodustavad vaatleja, vaatlus ja vaadeldav objekt terviku – kõik kolm on triangulatsiooni punktid (kolmnurga tipud), meetod konstrueerib objekti, asjade seisu „objektiivne” ja „neutraalne” kirjeldus on võimatu. Biograafiad nagu teisedki „tööriistad” (statistika, mikroskoop, tarkvara jms) peaksid olema triangulatsiooni osaks. Antud juhul on suhe vaatleja, vaatluse ja vaadeldava vahel dünaamiline, ebastabiilne ja kontekstitundlik (mängu tulevad kultuurikogemus, emotsioonid, intertekstuaalsus jne).

Franceschini seletab, et keeleteemaline narratiiv (s.o kuidas keeli õpitakse, kuidas nendega ja nende sees elatakse) on huvitav sellepärast, et juttu tuleb nii keeleoskusest, omandamise etappidest jms kui ka keele ja emotsioonide seosest (viimase kohta vt eriti Pavlenko 2005). Keelelistest elulugudest võib leida väärtuslikku informatsiooni, mida traditsiooniline teise keele omandamise uurimine ei käsitle: näiteks spontaanne keeleomandamine,

mis ei ole teadvustatud eesmärk ja mis ei käi õpetaja järelvalve all formaliseeritud keskkonnas (Franceschini 2003). Nõnda ei aimagi keelejuhid, et nad tegelikult oskavad mingil määral mõnda keelt; vähemalt nii tuli välja Šveitsis küsitletud saksa keele kõnelejate puhul, kes iseendale teadvustamata suutsid saavutada kommunikatiivseid eesmärke algelises itaalia keeles.

Kokkuvõtvalt nendib Franceschini, et keelelised elulood on kasulikud just võrdluses. Vaid mitmesuguste keeleliste elulugude kõrvutamisel võib leida seaduspärasusi ja ühisjooni (või nende puudumist, mis on samuti tulemus) (Franceschini 2003). Sellele võib lisada Jiří Nekvapili tähelepaneku, et kogutud ja talletatud keelelised elulood on olulised siis, kui teadmised sotsiolingvistilise olukorra kohta on vähesed (Nekvapil 2003). Pavlenko arvates on sotsiolingvistiliste olude rekonstrueerimine (nt pere, kogukonna mitmekeelsus, üksikõppijate keelelise arengu evolutsioon) Euroopa uurimistraditsiooni tunnusjoon (Pavlenko 2007: 169).

Nõustudes esitatud väidetega, pean veel oluliseks Pavlenko metodoloogilisi märkusi. Esiteks, kuna tegemist on definitsiooni järgi mitmekeelsete kõnelejatega, ei tohiks intervjuu-erida neid vaid ühes keeles. Ideaalis peaks intervjuuerija/uurija oskama keelejuhi keeli (Pavlenko 2007: 171). Töötades pidevalt mitmekeelsete keelejuhtidega, olen antud märkusega täiesti nõus. Küsimus pole pelgalt selles, et keelejuht oskab ühte keelt paremini ja teist halvemini, vaid selles, et ta võib tajuda end eri keeltes erinevalt. Küsimus on ka kõneleja identiteedis, sotsialiseerumisajaloos, individuaalsetes suhtlusvõrgustikes, lõpuks ka puhtesteeilistes eelistustes (Pavlenko & Lantolf 2000).

Teiseks, ainuüksi nn kontentanalüütilisest meetodist ei piisa. Tihtilugu kogutud intervjuud litereeritakse, otsitakse korduvaid motive, teemasid, kõnefigure jne ja sellega piiratakse. Tõsi küll, teemade ja motiivide otsing võib osutada produktiivseks, kuid kuivõrd on usaldusväärsed järeldused, kui puudub võrdlus teiste elulugudega või suhe sotsiaal-ajaloolise kontekstiga (Pavlenko 2007: 166)? Sellise lähenemise nõrku külgi on liigne keskendatus tekstile, aga ka veel üks probleem, mis on minu arvates eriti oluline keelejuhtidega töötades üldisemalt. Tekib oht, et uurija võtab n-õ puhta kullana kõike, millest kõneleb antud narratiiv. Seetõttu on (keelelise) eluloo paigutamine laiemasse sotsiolingvistilisse ja ajaloolisse konteksti hädavajalik, võrdlus teiste keeleliste elulugudega ning sotsiolingvistilise olukorra, ideoloogiate ja hoiakutega arvestamine, keelejuhi isikliku „hääle” eristamine üldisel taustal (nt venekeelsete naisimmigrantide kogemus Iisraelis näitab arenguteed „umbkeelsusest jutukuseni”, vt Fialkova & Yelenevskaya 2003; keele õppimine kui tuima, koleda ja mõttetu elu normaliseerimise vahend, vt Kinginger 2004). Selles mõttes rõhutab Pavlenko, et uurijatel on, mida õppida Euroopa uurimistraditsiooni esindajatelt (vt nt Franceschini 2003, Franceschini & Miecznikowski 2004, Meng 2001, Čmejrková 2003, Nekvapil 2003). Keelelise käitumise kui individuaalse nähtuse tähtsust rõhutab ka Barbara Johnstone, kes jõuab järeldusele, et oluline on uurida üksikisiku keeleressursside kasutamist ja mitte piirduda üksnes n-õ representatiivse valimi, kogukonna jms otsimisega (Johnstone 1999: 314).

Palveneko sõnul tuleb keelelisi elulugusid uurides arvestada kolme liiki reaalsusega: (1) subjektiivne reaalsus ehk kuidas „asjad olid/on” keelejuhi arvates (*subject reality*) – seda liiki reaalsust on uuritud ja uuritakse enamasti USA traditsioonis; (2) elu reaalsus ehk „kuidas asjad on” (*life reality*); (3) teksti reaalsus (text reality) ehk kuidas keelejuhivad asjadest räägivad, kuidas on tekst üles ehitatud jms (*text reality*) (Pavlenko 2007: 165 jj).

Siinkohal rõhutan uuesti, et ideaaljuhul peaks mitmekeelselt keelejuhilt koguma materjali kõigis tema keeltes, sest esiteks võivad eri traditsioonides jutustamisžanri tavad erineda, teiseks võib nõnda saada väärtuslikke metalingvistilisi kommentaare, varem öeldu parafraseerimist teises keeles, koodivahetust jms. Seega on oluline, kas ja kuidas kõik need reaalsused narratiivi(de)s erinevad või kattuvad.

Minu arvates avaneb keeleliste elulugude võrdluse kaudu veel üks külg, nimelt elulugude mallid (template). Muidugi mõista on iga (keeleline) elulugu unikaalne, kuid siiski võib erinevates elulugudes peituda palju ühist, näiteks keel(t)e õppimisega kaasnevat universaalseid seiku või andmeid teatud sotsiokultuurilisest kontekstist, teatud ajastust jne. Otsides vastust küsimusele, kas mehed ja naised konstrueerivad keelelist narratiivi erinevalt, analüüsib Pavlenko keeleõppememuaare, mille on kirjutanud erineva taustaga immigrandid USA-s, ja leiab teatud erinevusi (Pavlenko 2001). Siiski on oluline, et kõik Pavlenko uurimuses käsitletud narratiivid on taandatavad ühele mallile: immigrandid USA-s, kes konstrueerivad oma uut elu uues keeles ja räägivad sellest kogemusest. Selge on, et rääkides Eestist, tasub oodata teistsuguseid malle.

Järgmises alapeatükis ongi tähelepanu all Normeti keeleline elulugu nimetatud kolme reaalsuse seisukohalt; edaspidi selgitatakse, kuidas siin on võimalik rääkida mallist.

„Avanevad ukSED”: ukSED keelemaailma

Ehkki Normeti memuaaride teema ei ole keelte õppimine ja kasutamine kui selline, on mitmekeelsuse teema tema rahvuslikku tausta ning kirjeldatavat kohta ja ajastut (kirjaniku lapsepõlv ja noorus möödus 1920.–1930. aastate Tallinnas) arvestades paratamatu. Peatume lühidalt n-ö elureaalsusel ehk eluloo faktidel.

Dagmar Normet (Rubinstein) sündis 1921. aastal Tallinnas jõukas juudi perekonnas, õppis esialgu saksakeelses Rammsche Schule's, seejärel Anna Tõrvand-Tellmanni Inglise Kõlledžis. Ta oli innukas Ernst Ildla võimlemis- ja tantsukoolkonna pooldaja. 1940. aastal, juba nõukogude okupatsiooni ajal, astus ta Tartu Riikliku Ülikooli Kehakultuuri Instituuti. Saksa okupatsiooni ajal õnnestus tal põgeneda Venemaale, kus ta elas mõnda aega Uljanovski linnas, õppides sealses pedagoogilises instituudis, seejärel õppis Moskva Kehakultuuri Instituuti loodud eesti õpperühmas. 1944. aastal pöördus Normet tagasi Eestisse ja töötas mõnda aega erialaselt, kuid juba 1940. aastate lõpus hakkas kirjutama. Eestis on ta tuntud lastekirjaniku, tõlkija, kuuldemängude ja libretode kirjutaja ning stsenaaristina. Tema „Delfiinia” (1975) ja „Une-Mati” lood (1979, 1986) kuuluvad eesti lastekirjanduse tuumtekstide hulka;

tema ja S. Sterni stsenaariumi järgi valmis film „Vallatud kurvid” (1959), millel oli tollases NSVL-is suur menu.

Eesti kultuuriloos pole tavaline, et mitte-eestlasest saab eesti kirjanik. Jättes kõrvale keerulise küsimuse, kuidas liigitada n-õ mittejuudi keeltes kirjutavate juutide teoseid, võib üldistavalt öelda, et juutide valik mõne „suure”, juba väljakujunenud kultuurkeelee (s.o pigem vene kui ukraina, pigem saksa kui tšehhi jne) kasuks oli tavaline. Teine võimalus oli kirjutada juudi (jidiši või heebrea) keeltes. Tõsi küll, näiteks Leedus hakkas 1930. aastatel kujunema hulk noori ajakirjanikke, kirjanikke ja luuletajaid, kes kirjutasi leedu keeles (Atamukas 1998: 161, Verschik, ilmumas), kuid enamuse moodustasi siiski juudi keeltes kirjutajad. Kuna see ajastu lõppes järsult ja vägivaldselt, on võimatu öelda, mis suund oleks võitnud. Siiski ei saa võrrelda Eesti juute Leedu omadega, kuna nii sotsiokultuurilised olud kui ka etnodemograafiline olukord erinesid põhjalikult: Eesti oli tollal Euroopas rahvuslikult üks homogeensemaid riike (88,8% eestlasi, 0,4 % juute), Leedus aga moodustasi juudid kõige suurema vähemuse (7-8%). Eestis ei olnud ei heebrea ega jidiši kirjanikke, ka mitte teistes keeltes kirjutavaid juudi kirjanikke, seega on antud elulugu ainulaadne.

„Avanevad ukseid” hõlmab perioodi varajasest lapsepõlvest põgenemiseni Venemaal 1941. aasta suvel. Memuaaride teist osa „Ainult võti taskus” (2004) siinses artiklis ei käsitleta, sest võrreldes esimese osaga on seal vähem keele-elulooliselt tähtsaid seiku. Keelelise profiili väljakujunemine langeb lapsepõlve ja noorusaastatesse.

Edasi räägin teksti reaalsusest. Tekst on üles ehitatud kronoloogiliselt, kuid aeg-ajalt tehakse ka kõrvalepõikeid ning räägitakse varasemast minevikust (vanemate tutvumine, nende perekondade lood) ja niisugusest tulevikust, mis on elu reaalsuse seisukohalt küll minevik, kuid jutustatava loo ajalise raamistiku seisukohalt tulevik, näiteks klassiõdedevendade, naabrite ja mõne juhusliku tuttava edasine saatus.

Mitmekeelne olustik pole midagi niisugust, mida tekstis rõhutatakse või esile tõstetaks, ometi saab lugeja kohe aimu, et perekond on kosmopoliitne: raamat algab episoodiga, kuidas Rubinsteinide perekond sõidab laevaga tagasi Eestisse perekonna kokkutulekult Poolas. Selgub, et isapoolne vanaisa ja mõned tema lapsed elavad Poolas, mõned Nõukogude Venemaal, üks Rootsis ja Dagmari isa Eestis. Mõni lugeja võib juba eesnimede järgi aru saada, et see on juudi perekond, kuid juutlust mainitakse hoopis teises seoses ja alles hiljem (Normet 2001: 52–54). Seega tuleb juba algusest peale tähele panna, mida tekstis mainitakse ja mida mitte. Nagu näeme, ei ole jutustaja juutlus teksti seisukohalt keskne; sel teemal rääkides on toon väga rahulik ja neutraalne.

Keeleteema kerkib eksplitsiitselt esile siis, kui juttu tuleb vana Testavna (eestlasest kasvataja) lahkumisest ja uue kasvataja, sakslanna Anna Attemanni tulekust, s.o mitte esimestel lehekülgedel, kuid üpris alguses. Tundub, et eesti ja vene keel kuulusid enne seda hetke iseenesestmõistetavalt igapäevase elu juurde, nende omandamist ei mainita. Siis ilmnebki, et uus kasvataja räägib ainult saksa keeles, mis esialgu tekitab imestust ja isegi

nõrdimust (sammas, 12). Sammas oskab kasvataja teha saksakeelset maailma piisavalt ahvatlevaks (laulud, lasteraamatud, kalendrid jms). Mängu tulevad sakslastest naabrid, kelle juures peategelasel on huvitav käia, kuid vanemad lubavad seda alles siis, kui saksa keel on suus. Sel ajal on peategelane 4–5-aastane (sammas, 11). Inimene suudab paremini orienteeruda keeleressurssides ja erinevate keelte väljendusvõimalustes siis, kui ta oskab rohkem kui ühte keelt (seeõttu ongi mitmekeelsus kongitiivselt palju keerukam kui ükskeelsus); lapse puhul on keeltevaheliste seoste loomine vahetum ja ilmselt antud juhul on sellise teadlikkuse arengutõuge seotud just saksa keele tulekuga tema ellu: saame teada, et kasvataja venna nimi Wolfgang tundub naljakas, kuna tõlkes eesti keelde tähendab see „hundisamm” (Normet 2001: 13). Tõlkimine ongi algeline keelte kõrvutamise ja nende ressursside selgitamise algus.

Varajasse lapsepõlve kuuluvad esimesed luuletamiskatsed, need on saksakeelsed. Saksakeelseid luulekatkeid lasteraamatutest ja omaloomingut esitabki autor enamasti ilma tõlketähta (nt sammas, 14, 20–21, 22–23, 95). Originaali ja tõlke problemaatika juurde tulen tagasi hiljem.

Ei ole kordagi mainitud, mis keeles suhtlesid vanemad omavahel. Kuigi ei ole juttu vanemate keelelisest taustast, võib arvata, et haritud tallinlastena oskasid nad saksa keelt (eriti ema, kes oli lõpetanud Danzigis konservatooriumi). Tekstist ei selgu, kas kodus räägiti jidišit, oletatavasti siiski mitte. Vanemate tutvusringkond on mitmerahvuseline; ema oli lõpetanud vene gümnaasiumi, mille õpilaskond oli samuti mitmerahvuseline, sealt oli pärit tema parim sõbranna, eestlane (sammas, 22–23). Isa oli kasvanud Poolas, seetõttu võib arvata, et ta oskas jidišit ja tal oli ilmselt mingi ettekujutus heebrea keelest ning juudi traditsioonist. Kuna ta lõpetas 1917. aastal Peterburi ülikooli, võib oletada, et ta oskas teatud määral ka vene keelt. Ei ole juttu sellest, kuidas isa pärast abiellumist Eestisse ümber asudes eesti keele omandas ja kas sellega oli raskusi. Võimalik, aga sugugi mitte iseenesestmõistetav, et kodus ei olnud ühte kindlat suhtluskeelt ja vanemad rääkisid omavahel eri keeltes. Sellist oletust toetab osaliselt Eesti juutide (põlisvähemuse, mitte nõukogude aja ümberasujate) praegune suhtlemismall, kus omavahel suheldes minnakse üle ühelt keelelt teisele, sealt kolmandale jne (keelteks on jidiš, eesti, vene ja saksa).

Esimene kool oli saksakeelne (Rammsche Schule), kuid õpilaskond oli jällegi mitmerahvuseline (sammas, 60). Ilmselt toimus veel inertsi, kus uutes oludes olid mõnevõrra jõus vanad keelehierarhiad (saksa keel kui *Kultursprache* jne). Mainitakse, et Tallinnas oli tollal seitse saksakeelset kooli (sammas, 59). Saksa keele kõrge positsioon ilmneb suhtlusele uute naabritega: kuigi nad on eestlased, soovib pereema, et Dagmar räägiks oma mängukaaslase Lydiaga saksa keeles. Sellise kadaklikkuse üle avaldab autor tekstis imestust (sammas, 38–40).

Peale kolme kohaliku keele, mille kohalolu autor iseenesestmõistetavaks peab (sammas, 75; eesti-, saksa- ja venekeelsete tiitrite kohta, mis varjasid kinos lausa poole ekraanist), tuli tal eraõpetaja käe all õppida prantsuse keelt. Eriti palju sellel teemal ta ei peatu, kuigi peatüki pealkiri on „Keeled ja muusika” (Normet 2001: 46). Pikemalt on juttu vaevalistest muusika-

õpingutest ja kokkusobimatuses muusikaõpetajaga. Nagu muuseas selgub, et hilisemas koolieas jätkas ta prantsuse keele õppimist eraõpetajaga (samas, 96), kuid ilmselt ei saanud see keel kunagi omaseks ega lähedaseks.

Tekstis tuleb esile tähelepanuväärne kooslus „linnaruum + keeleruum”. Näiteks *Vereinsgarten* (nüüd Hirvepark) oli laste ja nende hoidjate kohtumispaik, kus suheldi saksa keeles olenemata rahvusest ja kodusest keelest (samas, 14; mainitakse eestlasi, venelasi, juute, rootslasi ja sakslasi). Edaspidises on linnaruum tekstis liigendatum: räägitakse, kus käivad koos eesti-, kus saksakeelsete koolide õpilased (samas, 70–71). Nõnda saab lugeja väärtuslikku informatsiooni kunagise „keelegeograafia” kohta Tallinnas.

On huvitav, kuidas autor kirjeldab oma kooli- ja õppekeele vahetust. Kuna osas saksa koolides hakkasid 1930. aastatel maad võtma natsionaalsotsialismi pooldavad hoiakud, tekkis küsimus, kuid võrd on teistest rahvustest, eriti juudi rahvusest õpilased seal teretunud. Otsust Inglise Kolledži kasuks väga ulatuslikult ei kommenteerita. Siiski teeb kooli ja selle ilmeka juhi Anna Tõrvand-Tellmanni kirjeldus asja selgemaks: võrreldes saksa koolidega valitses seal liberaalsem vaim, inglise keele õpetamine esimese võõrkeelena oli Eestis uudne ja ettenägelik (samas, 129); võib-olla mängis rolli mitmerahvuseline õpilaskond (samas, 128–129). Tuleb välja, et peaaegu igas klassis oli vähemalt üks juut, kusjuures paljud tulid üle just saksa koolidest (samas, 123; Inglise Kolledži rollist juutide hariduses vt Verschik 2003).

Kooli- ja keelekeskkonna vahetust ei kirjelda Normet kuigi vaevalisena. Tõsi küll, kuigi tema suuline eesti keele oskus oli suurepärase, oli esialgu probleeme kirjutamisega (Normet 2001: 130), kuid aja jooksul see paranes. Samas vabastati ta suurepärase saksa keele oskuse tõttu saksa keele tundidest (samas, 131). Kolmanda võõrkeelena sai valida kas vene või ladina keele ja kuna vene keele oskus (vähemalt kõnes, mitte kirjas) juba oli, valis ta ladina keele. Detailsemalt kirjeldatakse inglise keele õpinguid. Kirjeldus on õpetlik selles mõttes, et emakeelsele inglasele eelistatakse eestlasest õpetajat, kuna esimene oli ebasüsteemaatiline ega õpetanud grammatikat, teine aga teadis hästi omast käest, mis raskused võivad võõrkeele õppimisel tekkida (samas, 131). Mitte kusagil tekstis ei vihjata, et keelte rohkus või üleminek saksakeelselt eestikeelsele haridusele olnuks koormav või pärssiv. Siiski, koolivahe- tus langes kokku perekonnadraama ja jutustaja haigusega (samas, 124–125). On raske öelda, kas haigus oli seotud vanemate lahkuminekuga ja koolikeele vahetusega või mitte.

Mingil määral osutatakse tähelepanu juudi ja mittejuudi motiivide eristamisele, kuigi see ei ole sugugi põhiteema. Selles mõttes erinevad Normeti mälestused mujal kirjutatud juutide memuaaridest.¹ Juudi identiteeti ei tajuta probleemseks, narratiivis ei kajastu juudi maailma

¹ Näiteks võib tuua kas või Isaac Bashevis Singeri jidiši- ja ingliskeelsed mälestused lapse- ja noorpõlvest Varssavis ning emigreerumisest USA-sse (Singer 1956, 1984, e k 2003). Eesti keeles vt Singeri eluloo ja eksilisel elamise kohta Hollo 2008. Dramaatilistest ja traumaatilistest juudi lapsepõlvkogemustest Kaunases enne okupatsioone ja ka II maailmasõja ajal on kirjutanud Ranaitė-Čarnienė (vt Ranaitė-Čarnienė 1994).

sisemine konfliktsus (pinge juudi ja mittejuudi maailma, traditsioonilise ja ilmaliku ning jidiši, heebrea ja asukohamaakeele vahel). Õigupoolest see teema subjektiivses reaalsuses puudub, samuti ei nähta välismaailma juutidele vaenulikuna.

Tekstireaalsuse seisukohalt on oluline originaali ja tõlke teema. Mälestustes on esitatud autori enda saksakeelsed luulekatked (kohati ilma tõlketa). Jutustaja mitmekeelsust silmas pidades kerkib küsimus, mis keeles tekstides kirjeldatavad sündmused tegelikult toimusid, kuigi kirjeldus ise on eesti keeles. Ühelt poolt on koodivahetuse (mitme keele kasutamise ühe vestluse piires) uurijatel hästi teada, et teisele keelele ülemineku üks sagedasemaid põhjusi ongi tsitaat, teisalt ei järeldu siit automaatselt, et tsitaat järgib tingimata originaali keelt, pigem on tähtis kontrast eri teemade, häälte, jutustajate jm vahel (Alvarez- Cáccamo 1996). Antud juhul on meie ees kirjalik tekst, mida on definitsiooni järgi mitu korda redigeeritud, mitte aga spontaanne suuline kõne. Kirjanik/kirjutaja arvestab potentsiaalse lugejaga. Kui vestlusel/eluloolisel intervjuul on konkreetne adressaat (keeleteadlane, intervjuuerija vms), siis kirjandusteose puhul ei ole võimalik täpselt piiritleda, kes on lugeja ja kas ta oskab veel mingeid keeli peale eesti. Seetõttu teeb autor paratamatult kompromissi sündmuste/ütluste originaalkeele ja lugeja mugavuse vahel.

Luule- ja laulutekstide esitamine originaalis on mõistetav, isegi kui potentsiaalne lugeja ei pruugi originaali keelt osata: oluline on meeter, riim ja rütm, mille säilitamine tõlkes võib olla problemaatiline, sest kirjanik ei pruugi olla vilunud luuletõlkija. Proosateksti puhul on lugu teine, siin tulebki mängu lugeja mugavus.

Teksti osana figureerib Normeti kunagine päevik, mida ta hakkas pidama kaheteistaastastalt esialgu saksa, hiljem eesti keeles (seda mainib autor ise ja esitab üsna täpselt päeviku pidamise alguse ja lõpu kuupäevad: 13.02.1933 – 06.03.1940; Normet 2001: 86). Keelevahetusest teatatakse lugejale kohe enne esimese päevikusissekande esitamist, kuid üleminekuhetke pole markeeritud. Kõik päevikutekstid on raamatus eestikeelsed. Kindlasti on alust arvata, et autor on teinud teatud valiku, ei esita tekste originaalis ja üldse mitte kõiki tekste. Esimene sissekanne on dateeritud järgmisel kujul: *Reval, den 13.II.1933* (Normet 2001: 87). Ilmselt on see stiliseerimine, saksakeelsuse markeerimine, kuigi tekst ise on eestikeelne. Hilisemate sissekannete kohta mingeid metalingvistilisi kommentaare ei leidu.

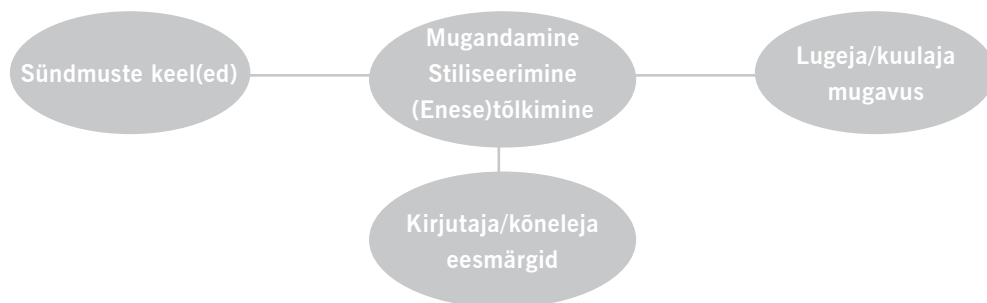
Kõige sellega seoses võibki küsida, kas ja kui palju tuleb mitmekeelsel isikul tegelda enesetõlkimisega ja seda eriti kirjalikus žanris, kui jutt on professionaalsest kirjanikust (vt ka Besemeres 2002). Nekvapil peab oluliseks keeleliste elulugude kogumist mitmes keeles (võimalik, et sama keelejuhiga vestleksid eri intervjuerijad eri keeltes) (Nekvapil 2003). Samas pole uurijal antud juhul võimalust üle küsida ja paluda originaali näha: autor pole enam elavate kirjas ja isegi kui oleks, on mälestusteraamatu taga kindel visioon ja kavatsus (sh päeviku valikuline esitamine), millest tuleb lugu pidada. Seega ei saa midagi kindlalt väita.

Õnneks oli mul võimalus Normetiga tema lapsepõlvest ja erinevatest keeltest tema elus mitmel korral vestelda (2000.–2003. aastal). Ehk kompenseerib järgmine seik erinevates

keeltes intervjuude puudumist. Tollal polnud mu eesmärgiks koguda just keelelisi elulugusid, vaid Eestis kõneldava jidiši keelevariandi näiteid. Normet mõistis jidišit mingil määral, kuid ei rääkinud; otsustasin, et sellegipoolest võiks temaga neil teemadel vestelda. Vestluse põhikeeleks oli vaikimisi eesti keel, kuid aeg-ajalt toimus koodivahetus vene ja saksa keelele. Jutuks tuli Normeti astumine saksa kooli. Ta mainis, et mäletab väga hästi hetke, kui ema teatas talle, et ta on kooli vastu võetud. Ta oli õues ja ema tegi akna lahti ning hüüdis: „*Du bist angenommen!*“ (oled vastu võetud). Raamatus kirjeldatakse seda hetke eesti keeles (Normet 2001: 58), viitamata, mis keeles ema oma sõnad lausus.

Võib öelda, et mitmekeelne kirjutaja balansseerib kolme punkti vahel: tema eesmärgid (näiteks soov olla edasiandmises „autentne“ või, vastupidi, püüd edastada pigem faktilist materjali jms), sündmuste/ütluste originaalkeel ja lugeja mugavus. Need on ühe kontinuumi punktid, mille vahel kirjutaja võib liikuda ja olla lähemal kord ühele, kord teisele punktile. Mitmesugused mugandamisvõtted (sh tõlkimine) on mehhanism, mis lubab nende punktide vahel liikuda.

Skeem 1. (Enese)tõlkimise koht keele-eluloolises narratiivis

Nagu näha, võib enesetõlkimise probleemistik keelelistes elulugudes üles kerkida, eriti kui tegemist on kirjaliku tekstiga. Iseenesest pole selles midagi ennekuulmatut; siinjuures on huvitav, et kontaktlingvistikas (s.o keelekontakte) peavad mõned uurijad tõlkimist kontaktidest johtuva keelemuutuse põhimehhanismiks (Backus and Doorleijn 2009). Siin on valdkond, kus oleks vaja luua seoseid eri uurimispradigmade vahel.

Arutelu ja järeldused

Mida antud keeleline elulugu näitab võrdlevas perspektiivis? Ja kas üldse on midagi, millega seda võrrelda? Küsimus ei olegi nii naiivne, nagu esmapilgul paista võiks. Muidugi tuleb võrrelda seda, mis on võrreldav. Kõrvutades antud keelelist elulugu mõne teise Eesti juudi keelelise elulooga (Verschik 2002), paistab, et antud elulugu haakub teatud malliga, mille põhikomponendid on varajane mitmekeelsus, uute keelte juurdeõppimine kui iseenesestmõistetavus (seega puudub ebaõnnestumishirm, ärevus ja kogu nähtuste kompleks, mida

keele omandamise uurimises nimetatakse *language learning anxiety*), sujuv liikumine eri keeleruumide vahel. Samas on siin erandlik see, et tegemist on ainsa juudi soost eesti kirjanikuga, seega oma rahvusaaslaste hulgas väljapaistva isikuga.

Pisut laiemalt vaadates võib rääkida n-ö põlisvähemuste keelelistest elulugudest (näiteks olgu toodud Čmejrková uurimus Ukraina tšehhidest, vt Čmejrková 2003, ja Nekvapili uurimus Tšehhoslovakkia sakslastest, vt Nekvapil 2003, 2004). Siiski erineb põlisvähemuste olukord Euroopa eri paikades oluliselt, mõndagi oleneb ka rühma suuruselt (vaevalt, et Eesti 0,4 %-line juudi elanikkond on võrreldav kultuuriliselt ja majanduslikult mõjuka sakslaste kogukonnaga Tšehhoslovakkias). Võrdlus teiste Baltikumi juutide keeleliste elulugudega oleks kahtlemata metodoloogiliselt kasulik, kuid see eeldaks vastavate elulugude korpust.

Veel laiemas perspektiivis tundub, et mujal kogutu/uuritu pakub sootuks teistsuguseid keeleliste elulugude malle. Antud juhul pole tegemist ameeriklastega, kes viibivad keeleõppe-reisil välismaal (nt Kinginger 2004), ega immigrantidega, kes on järsult, kas vabatahtlikult või olude sunnil, vahetanud keelekeskkonda ja peavad võõrsil hakkama saama (Hoffman 1989, vt ülevaade Pavlenko 2007). Muidugi on mallide erinevus seotud ühiskondlike olude erinevusega: Eesti on väikeriik, mis pole kunagi olund massilise migratsiooni sihtpunkt; keelte õpetamise traditsioon on juba algusest peale erinenud USA ja Lääne-Euroopa omast jne. Erinevalt mainitud juhtumitest ei tundu keelte õppimine Normeti kirjelduse järgi erilise ettevõtmisena – see pole seotud parema/õiglasema/meeldivama elu ihalusega. Kõik see ei tähenda aga, et erinevates mallides ei võiks esineda korduvaid motiive, sest lõppude lõpuks on keelelised elulood üksikisikute lood, kus rühma ja keelelise, etnilise jms koosluse lood on taust, nõnda et võrdlus üpris erinevate mallidega võib olla produktiivne.

Mitmekeelsete kirjanike memuaare uurides käsitlevad uurijad kirjanikke, kes omandasid teise, kolmanda jne keele juba täiskasvanuna ja/või hakkasid oma teoseid kirjutama teises, kolmandas jne keeles (Besemeres 2006, Pavlenko 1998, 2001). Besemeres kasutab terminit *translingual writers* (Besemeres 2006). Võib küsida, kas Normet langeb sellesse kategooriasse. Kuigi esimesed luuletamiskatsed olid saksakeelsed ja jätkusid mõnevõrra ka murdeees (Normet 2001: 95; saksakeelne luuletus Narva-Jõesuu suvitamismeeleoludest), tundub siiski, et kirjanikukarjääri alustas ja jätkas Normet ainuüksi eesti keeles. Nii et antud juhul ei ole juttu n-ö loomise keele järsust vahetusest ega kirjutamisest mitmes keeles paralleelselt (vrd Joseph Brodskyga, kes kirjutas luulet vene ja esseistikat enamasti inglise keeles). Meie ees on rikkaliku keelelise kogemusega mitmekeelne isik, kuid oletatavasti siiski ükskeelne kirjanik. Tõsi küll, järgmine küsimus oleks sellisel juhul keele valiku kohta: miks just eesti keel? Minu vastus võib tunduda mõnevõrra spekulatiivne, kuid teksti järgi tundub, et Normet ei vaadanudki olukorda nii, et peaks tingimata valima, s.o otsustamishetke kui sellist ei olnud, kuna eesti keelest sai pikkamööda kirjutamise (mitte tingimata ilukirjundusliku, vaid laiemas mõttes) tavapärase keel.

Lugeja ei märka tekstis vastuolu ühelt poolt peategelase/autori mitmekeelsuse, tema juutluse, perekonna kosmopoliitsuse jms ning teiselt poolt rahvusriigi diskursuse vahel. Vastupidi, see kõik käib käsikäes Eesti-patriotismiga: „Elasime siin oma väikses armsas Eesti riigis rahus ja aina tõusvas heaolus” (Normet 2001: 74). Innukas osalemine rahvatantsus ja Eesti Mängudes näitab, et peategelasele on eesti seltskond ja kultuur omased. Õigupoolest ei paista, et ka eestlased näeksid teda võõra, teistsugusena vms. Nähtusi *rahvusvähemus* või *vähemus* ei käsitletud Eestis probleemina – mitte-eestikeelne keskharidus oli täiesti tavaline nähtus. Oluline on veel see, et erinevalt mõnest muust Ida-Euroopa riigist (näiteks Poolast) ei olnud juut eestlasele Teise prototüübiks.

Tuleb mainida, et Ida-Euroopa juutide seas valitsenud (konkureerivad) keele- ja rahvusideoloogiad narratiivis peaaegu ei kajastu. Raamatus pole ühtegi sõna sionismist, jidišismist, nende võitlusest, moodsatest juudi rahvuslikest ideoloogiatest jne. Tallinna Juudi Gümnaasiumist tehakse põgusalt juttu tavaliselt seoses sellega, et mõni tuttav käis seal. Sellega seoses mainitakse küll kahte õppekeelt (Normet 2001: 58), kuid ei puudutata jidišistliku ja sionistliku keeleideoloogia konflikti, mis haaras enamikku Ida-Euroopa juutidest. Kas sellest võib järeldada, et kirjutajat teema ei huvita, ei ole talle oluline või midagi muud? Võrdluseks: 1995.–1999. aastatel jidišit kõnelnud Eesti juutidelt kogutud materjalis on kunagine jidiši-heebrea vastuolu paljudele keelejuhtidele küllaltki oluline.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et meie ees on sõdade vahelisele Tallinnale mingis mõttes tüüpiline keeleline elulugu, kus mitmekeelsus on paljude jaoks loomulik seisund. Kuna juudi teema ei ole mälestustes oluline ning jutustaja mitmekeelsus ei hõlma juudi keeli, erineb antud elulugu Eesti juutide elulugudest (erinevus subjektiivsete reaalsuste ning teksti- ja elureaalsuse vahel). Samuti on ilmne, et elu mitmes keeles nähakse antud tekstis teisiti kui immigrantide või välismaal õppijate narratiivides, mis on kirja pandud mujal. Jääb lahtiseks, kui võrd oluline on sugu; USA kontekstiga võrreldes tundub, et mitte, kuid samas puudub võimalus võrrelda teiste keeleliste elulugudega Eestis. Otsides motiivide ja mallide sarnasust, ei tohi aga unustada, et iga keeleline elulugu on individuaalne, seda eriti raamatu vormis esitatult. Kirjalik žanr tekitab mitmeid lisaküsimusi, näiteks tõlke, originaali ja enesetõlkimise suhete kohta, mida peakski edaspidi uurima.

Kirjandus

Alvarez-Cáccamo, Celso 1996. The Power of Reflexive Language(s): Code Displacement in Reported Speech. – *Journal of Pragmatics*, No. 25 (1), lk 33–59.

Atamukas, Salomonas 1998. Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos. Vilnius: Alma littera.

- Backus, Ad; Margreet Doorleijn** 2009. Loan Translations versus Code-switching. – The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching. Ed. by B. E. Bullock and A. J. Toribio. Cambridge: Cambridge University Press, lk 75–94.
- Besemeres, Mary** 2002. Translating One's Self. Language and Selfhood in Cross-cultural Autobiography. (European Connections 3). Oxford: Peter Lang.
- Besemeres, Mary** 2006. Language and Emotional Experience: The Voice of Translingual Memoir. – Bilingual Minds. Emotional Experience, Expression and Representation. Ed. by A. Pavlenko. Clevedon: Multilingual Matters, lk 34–58.
- Čmejrková, Světlá** 2003. The Categories of „Our Own” and „Foreign” in the Language and Culture of Czech Repatriates from The Ukraine. – International Journal of the Sociology of Language, No. 63, lk 103–123.
- Fialkova, Larissa; Maria Yelenevskaya** 2003. From 'Muteness' to Eloquence: Immigrants' Narratives about Languages. – Language Awareness, no. 12 (1), lk 30–48.
- Franceschini, Rita** 2003. Unfocussed Language Acquisition? The Presentation of Linguistic Situation in Biographical Narration. – Forum: Qualitative Social Research, No. 4 (3). <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/667> (27.01.2010).
- Franceschini, Rita** 2004. Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb. – Leben mit mehreren Sprachen/Vivre avec plusieurs langues. Hrsgb. von R. Franceschini, J. Miecznikowski. Bern: Peter Lang, lk 121–146.
- Franceschini, Rita; Johanna Miecznikowski** (Hrsgb.) 2004. Leben mit mehreren Sprachen/Vivre avec plusieurs langues. Bern: Peter Lang.
- Franceschini, Rita; Daniella Zappatore, George Lüdi, Ernst-Wilhelm Radü, Elise Wattendorf, Cordula Nitsch** 2001. Learner Acquisition Strategies (LAS) in the Course of Life: a Language Biographic Approach. Ettekanne konverentsil „Second International Conference of Third Language Acquisition and Trilingualism, Fryske Akademy, Ljouwert/Leeuwarden, 13.–15. september 2001“.
- Hoffman, Eva** 1989. Lost in Translation: a Life in a New Language. New York: Penguin.
- Hollo, Maarja** 2008. Olemise ebakõlad. Kaks eksili. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 194–207.
- Jonstone, Barbara** 1999. Lingual Biography and Linguistic Variation. – Language Sciences, No. 21, lk 313–321.
- Kinginger, Celeste** 2004. Alice Doesn't Live Here Anymore: Foreign Language Learning and Identity Reconstruction. – Negotiation of Identities in Multilingual Context. Ed. by A. Pavlenko, A. Blackledge. Clevedon: Multilingual Matters, lk 219–242.
- Kirss, Tiina; Ene Kõresaar, Marju Lauristin** (toim) 2004. She Who Remembers Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories. Tartu: Tartu University Press.
- Meng, Katharina** 2001. Russlanddeutsche Sprachbiografien: Untersuchungen zur sprachlichen Integration von Aussiedlerfamilien. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Nekvapil, Jiří** 2003. Language Biographies and the Analysis of Language Situations: On the Life of the German Community in the Czech Republic. – International Journal of the Sociology of Language, No. 162, lk 63–83.
- Nekvapil, Jiří** 2004. Sprachbiographien und Analyse der Sprachsituationen: zur Situation der Deutschen in der Tschechischen Republik. – Leben mit mehreren Sprachen/Vivre avec plusieurs langues. Hrsg. von R. Franceschini, J. Miecznikowski. Bern: Peter Lang, lk 147–173.
- Normet, Dagmar** 2001. Avanevad ukсед. Tallinn.

- Norton, Bonnie** 1997. Language, Identity, and the Ownership of English. – TESOL Quarterly, No. 31 (3), lk 409–429.
- Panayioutou, Alexia** 2004. Bilingual Emotions: The Untranslatable Self. – Estudios de sociolingüística, No. 5 (1), lk 1–19.
- Pavlenko, Aneta** 1998. Second Language Learning by Adults: Testimonies of Bilingual Writers. – Issues in Applied Linguistics, No. 9 (1), lk 3–19.
- Pavlenko, Aneta** 2001. Language Learning Memoirs as a Gendered Genre. – Applied Linguistics, No. 22 (2), lk 213–240.
- Pavlenko, Aneta** 2005. Emotions and Multilingualism. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavlenko, Aneta** 2007. Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics. – Applied Linguistics, No. 28 (2), lk 163–188.
- Pavlenko, Aneta; James P. Lantolf** 2000. Second Language Learning as Participation and the (Re) construction of Selves. – Sociocultural Theory and Second Language Learning. Ed. by J. P. Lantolf. New York: Oxford University Press, lk 155–177.
- Ranaitė-Čarnienė, Žana** 1994. Neįtikėtina tiesa. Vilnius: Šviturys.
- Saagpakk, Maris** 2006. Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des Zeit- und Selbstempfindens: vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Umsiedlung 1939. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Singer, Isaac Bashevis** 1956. Majn tatns bejs-din tub. New York: Kval.
- Singer, Isaac Bashevis** 1984. Love and Exile. An Autobiographical Trilogy. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Singer, Isaac Bashevis** 2003. Eksinud Ameerikasse. Tallinn: Vagabund.
- Tarvas, Mari** (Hrsgb.) 2008. Tradition und Geschichte im literarischen und sprachwissenschaftlichen Kontext. Beiträge der Tagung „Tradition und Zukunft der Germanistik“, 5.–7. Mai 2007, Tallinn. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Verschik, Anna** 2002. Linguistic Biographies of Yiddish Speakers in Estonia. – Folklore, nr 20, lk 37–52.
- Verschik, Anna** 2003. „Long live the English College!” An Episode from The History of Jewish Education in Estonia. – East European Jewish Affairs, No. 31 (1), lk 41–48.
- Verschik, Anna** 2010. Jewish Lithuanian Periodical Apžvalga (1935–1940): Towards a New Cultural Polysystem. – Central and East European Review, Vol. 4, lk 1–17.

Anna Verschik – Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi üldkeeleteaduse professor, Helsingi Ülikooli jidiši uuringute dotsent. Põhilised uurimisvaldkonnad on kontaktlingvistika, Balti riikide sotsiolingvistika, juutide keeled ja kultuurid Balti riikides. Monograafia „Emerging Bilingualism: from Monolingualism to Code-Copying” (2008) autor.

E-post: annave@tlu.ee